

Лев ТОЛСТОЙ

**АСОСИЙ КАХРАМОНЛАРИМ — ХАКИКАТ
(ХАТЛАР, КУНДАЛИКЛАРДАН, МАХФИЙ КУНДАЛИК)**

Ортикбой Абдуллаев таржимаси

Лев Николаевич Толстой [1828.28.8 (9.9), Тула губерняси Ясная Поляна кишлоги — 1910.7 (20).11, Липецк вилояти, хоз. Лев Толстой бекати; Ясная Полянада дафн этилган] — рус ёзувчиси. Россиядаги кадимий дворянлар сулоласидан, граф. Петербург Фанлар Академияси мухбир аъзоси (1873), фахрий академиги. (1900). 1844—47 йилларда Козон университетининг араб-турк ва ҳуқуқшунослик факультетларида ўқиган. 1851—53 йилларда Кавказда бўлиб, жангларда иштирок этган. 1854 йил Дунай армиясига юборилган; илтимосига кўра, камалдаги Севастополга ўтказилган. Крим урушида катнашган. Толстой 1855 йилда Петербургга бориб, Н. А. Некрасовнинг «Современник» («Замондош») журнали ва журнал атрофидаги ёзувчилар (И. С. Тургенев, И. А. Гончаров, Н. Г. Чернышевский ва б.) билан ҳамкорлик қилган. Болалик кезларида рус ва араб халқ эртаклари, А.С.Пушкин шеърлари, шунингдек, Юсуф хакидаги Инжил ривояти таъсирида шеърлар ёзган. Биринчи йирик асари — «Инсон камолотининг тўрт даври» автобиографик асари («Болалик», 1852; «Ўсмирлик», 1852-54; «Ёшлик», 1855-57; «Йигитлик», ёзилмай қолган). Уруш лавхалари ва аскарларнинг маиший турмуши Толстойнинг «Севастополь хикоялари» (1855) тўпламига кирган хикоя ва очеркларида ўз ифодасини топган.

50-йиллар Толстой рухий ҳаёт лавхалари ва маиший турмуш тафсилларини тарихий воқеаларнинг кенг манзараси, ҳаётнинг ахлокий-фалсафий асослари тасвири билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Толстой ижодида шакллана бошлаган бу ижодий тамойил «Казаклар» кинесаси (1863)да, айниқса, яққол кўринади. Бу асарда ўз инъикосини топган халқ ҳаёти мавзуи ва воқеликнинг эпик тасвири Толстойнинг 60-йиллар ижодида янада теранлашади.

Рус ва жаҳон адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин олган «Уруш ва тинчлик» (1863—69) эпопеяси Толстойнинг 60-йилларда ижодий камолотга эришганидан шаходат беради. Айрим совет адабиётшунослари гарчанд бу асарни Толстойнинг ўз даври муаммоларидан қочиши, деб баҳолаган бўлсаларда, ёзувчи «Уруш ва тинчлик» романи билан ўз даврида рўй берган ва ўзи шахсан гувоҳ бўлган воқеаларга фаол муносабат билдирган. Энг муҳими, у Наполеоннинг 1805—07 ва 1812—14 йиллардаги ҳарбий юришлари мавзуига мурожаат этиб, кўплаб кахрамонлар иштирок этган эпик воқеалар билан бирга кахрамонларнинг рухий тасвирлари илк бор катта маҳорат билан уйғунлашган тарихий роман жанрини яратди. Холбуки, 19-аср ўрталарида эпик асарлар

даври ўтди, деган фикрлар кенг тарқалган, 60-йилларда рус жамиятида куч ола бошлаган синфий зиддият ва курашлар эса «Уруш ва тинчлик»дек эпопеянинг майдонга келиши учун унумли замин бўла олмас эди. 1812 йилда Россиянинг Наполеон кўшинлари томонидан босиб олиниши мумкинлиги бир-бири билан келиша олмаган турли табака ва синфларни душманга қарши кураш шиори остида бирлаштирдик, Толстойнинг рус халқи онгидаги ана шу уйғонишга мурожаат этиши «Уруш ва тинчлик» романининг юзага келиши учун ҳаётбахш замин вазифасини ўтади.

Толстойнинг 70-йиллар ижодида «Анна Каренина» романи алоҳида мавқега эга. «Уруш ва тинчлик»дан бу романни ёзгунига қадар бўлган даврда Толстойнинг рус жамиятидаги ижтимоий тенглик ва адолат тўғрисидаги орзу умидлари рўёбга чиқмади. 60-йиллардаги ислохот ёзувчи кутган натижани бермади. Мазкур романда Толстойнинг жамият ҳаётида кечаётган ноҳуш жараёнлар ҳақидаги изтиробли ўйлари акс этди. Романда Каренинлар, Облонскийлар ва Левинлардан иборат 3 оиланинг бир-бири билан чатишган, аммо мустақил сюжет чизигига эга бўлган тарихи тасвир этилган. Толстой, аксар рус ёзувчиларидек, насроний динига қатта эътиқод қўйган, ҳаётда рўй бераётган воқеаларга ва кишиларнинг хатти-ҳаракатларига ҳам шу дин нуқтаи назаридан ёндашган. Унинг диний қарашлари жамият ва шу жамиятда яшовчи кишиларга, бинобарин, у ёки бу қахрамонига бўлган муносабатига, шакл-шубҳасиз, таъсир ўтказган. Толстойнинг оила масаласига, чунончи, Каренинлар оиласида содир бўлаётган воқеаларга ёндашувида ҳам диний қарашлари сезилади. У жамият аъзоларида қандай чиркин ҳислатлар мавжуд бўлмасин, кишилар диний қонун-қоидалар доирасида ҳаракат қилишлари лозим, акс ҳолда жамият ҳалокат сари боради, деган фикрдан келиб чиқиб, қахрамонлар образини яратади.

70-йилларда рухий изтироб иқлимида яшаган Толстой ўз ҳаёт йўлини қайта назардан ўтказди ва шу жараёнда ижтимоий келиб чиқиши, тарбияси ва ҳаёт йўли билан боглик жамият қатламининг маънавий асослари ёлгонга асосланган, деган ҳулосага келди. Унинг бундай қарашлари «Иккунча» (1880) ва «Эътиқодим нимада?» (1884) асарларида ўз ифодасини топди. Толстойнинг шу даврда ёзган асарлари орасида «Иван Ильичнинг ўлими» (1886), «Крейцер сонатаси» (1889) қиссалари, айниса, эътиборга лойиқ.

Толстой 80-йилларда драматургия жанрларида ҳам ижод қилиб, «Зулмат ҳокимияти» (1886) драмаси ва «Маърифат медалари» (1890) комедиясини ёзади. Бу асарларда қишлоқ аҳлидаги жаҳолат, шаҳар маданиятининг қишлоққа қўрсатаётган салбий таъсири қатта баъдий куч билан тасвирланган.

Толстой дунёқарашида тобора қучайиб бораётган зиддиятлар унинг сўнгги йирик асарларидан бири — «Тирилик» романи (1889—99)да ўз аксини топди. Ҳаётда бўлиб ўтган оддий воқеа — бир суд жараёни асосида яратилган бу асарда Толстой ижтимоий адолатсизликка асосланган жамиятнинг ички, маънавий асосларини очиқ ташлайди. Мазкур асардаги кишилар тақдири билан воқеаларнинг ўзаро қамбарчас богликлари масаласи «Ҳожимурод» (1896—1904) қиссасининг ҳам асосини ташкил этган.

Толстой диндор ёзувчи сифатида кишилар руҳиятидаги зиддиятларни тасвир этибгина қолмай, ўзи ҳам жамият ва кишилар ҳаётидаги бундай зиддият ва қайтарилган жароҳатланиб яшаган. Ёзувчидаги мураккаб рухий ҳолат унинг сўнгги асарлари («Тирик мурда», 1890; «Балдан сўнг», 1903 ва б.) да ҳам акс этган. Толстой ҳаётининг Ясная Полянадаги сўнгги қунари рухий изтироблар қўртанасида кечди. У яқин кишилари тўқиган игво ва қасод тўғрисида кочиқ, 1910 йил Ясная Полянадан бош олиб чиқиб

кетеди ва йўлда шамоллаб, вафот этади.

Ўзбекистонда Толстой ижодига кизиқиш у хаёт пайтлардаёк бошланган. Унинг «Одамлар нима билан тирик?», «Худо хакикатни кўрса ҳам тезда айта олмайди» макрлалари 1887—1902 йилларда «Туркистон вилоятининг газети»да ўзбек тилида нашр этилган. Толстой хакидаги «Россия мамлакатининг машхур ёзувчиси» деган макола эса 1889 йил шу газетада таникли маърифатпарвар Сатторхон Абдугаффоров таржимасида босилган. Толстойнинг болалар учун ёзган катор хикоялари Саидрасул Азизий («Ўстоди аввал», 1902), Алиаскар Калинин («Муаллими соний», 1903), Абдулла Авлоний («Биринчи муаллим», 1909; «Иккинчи муаллим», 1912) сингари жадид маърифатпарварларининг ўқув қўлланмалари ва дарсликларида эълон қилинган ҳамда усули савтия мактабларида ўқитилган.

Толстой нафакат буюк ёзувчи, балки адолатпарвар ва халқпарвар инсон сифатида ҳам ўзбек жадидларининг эътиборини ўзига жалб этган. Биринчи ўзбек адвокати Убайдулла Хўжаев 1909 йилда Толстойга унинг ёмонликка ёмонлик билан жавоб бермаслик хакидаги таълимоти юзасидан хат ёзиб, ўша йилнинг 5 июнида ундан жавоб олган. Ислом динининг таникли арбобларидан бири Абдувоҳид Кориев эса 1910 йил Ясная Полянага махсус бориб, Толстой билан бир неча марта мулоқотда бўлган. Аммо ўзбек халқининг Толстой ижоди билан яқиндан танишиши 20-асрнинг 30-йилларидан бошланган ва унинг барча асосий асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

1897 йил

С.А.Толстойга (жўнатилмаган)

19 май. Ясная Поляна.

Азиз ва қимматли Соня. Сенинг Танеев билан муносабатларнинг менга ноқулайлигидан ташқари дахшатли даражада азоблидир. Шундай шароитда яшашда давом этар эканман, ўз ҳаётимни захарлаб, ўзим умримга завола бўламан. Мана, бир йил бўлдики, мен одамга ўхшаб яшаб, ишлай олмайман, факат қийналаман. Сен буни биласан. Мен буни сенга аччиқланиб ҳам, илтимос қилиб ҳам айтдим, сўнги пайтларда эса бутунлай индамай қўйдим. Мен ҳамма нарсани қилиб қўрдим, аммо ҳеч қандай нафи тегмади: сенинг яқин муносабатларинг давом этмокда, ҳатто қучайиб бормокда, қўриб турибманки, охиригача шундай бўлаверади.

Мен бунга ортик чидай олмайман. Охирги хатингни (1) олганимдан кейинги дастлабки кунларда уйдан бош олиб кетишга карор килдим. Уч кун давомида ана шу хаёл ичида яшадим ва сендан ажралиш не чоғли кийин бўлмасин, хар холда бундай тубан шубхалар ичида ўтаётган дахшатли кунлардан, юракни бурдалаб ташлайдиган изтироблардан кутуламан ва умримнинг охирида барибир килишим зарур деб хисоблаган ишни адо этиб, хотиржам яшашга муяссар бўламан деган карорга келдим. Мен жўнаб кетишга ахд килдим, аммо сени ўйлаганимда, сендан ажралиш мен учун канчалик оҚир бўлишини эмас, аксинча, сен канчалик куюнишинг, азоб чекишинг, кийналишингни ўйлаб, сени розилигингни олмасдан туриб, бу ишни килолмаслигимни англаб етдим.

Ахвол шундай: хозирги холатда жимгина яшайверишнинг деярли иложи йўк. Нима килиш керак? Буни ўзинг хал кил. ўзинг ўйла ва нима килиш хакида бир карорга кел. Менимча, бу ахволга чек қўйиш йўллари куйидагича: 1) энг яхшиси, бизни бир йилдан бери бўғиб келаётган дахшатли расвогарчиликдан бира тўла кутилиш учун барча муносабатларни, ким нима дейишига эътибор бермасдан, бутунлай тўхтатишимиз керак. Учрашувлар, хатлар, болалар, портретлар, Анна Иванованинг (2) кўзикоринлари, Померанцевлар фойда бермайди, Маша Зандердан, Таня Поповдан озод бўлгани каби, биз хам тўла озод бўлишимиз керак. Бу энг яхши йўллардан бири. Яна бир йўли шуки, сендан бутунлай ажралиб, чет элга кетишим керак ва хар биримиз ўзимизча мустакил хаёт кечиритишимизга тўқри келади. Бу йўл жуда кийин, аммо уни амалга ошириш мумкин ва у бизни бир йил ичида бошимиздан кечирганларимизга караганда мен учун минг марта енгил туюлади. Учинчиси шуки, Танеев билан барча алоқаларни йиқитириб қўйиб, иккимиз биргаликда хорижга кетишимиз ва хамма дилхираликлар йўқолиб кетгунча у ёқда яшашимиз лозим...

Тўртинчиси йўл эмас, дахшатли синов бўлиб, мен бу ҳақда ўйлаганимда ваҳимага тушаман ва каттик афсусланаман, бу шундайки, ўтган йилдаги каби буларнинг хаммаси ўтиб кетади, бу ерда ранжийдиган нарсанинг ўзи йўк, деб ўзимни ишонтиришим ва хозиргидек яшайверишим керак, сен хам буни сезмагандек, бизни боқлаб турадиган хамма воситаларни излаб топиб, мен билан учрашишинг, мени назорат килишинг, фахмлашинг ва азоб чекишинг лозим бўлади — бу ерда рашкка ўрин қолмайди, аслида шундай туйқу хам бор, аммо у асосий нарса эмас.

Энг асосийси, бу ҳақда сенга айтганман, буларнинг хаммаси сен учун хам, мен учун хам уят, шармандалиқдир. Бу туйғу мен Таня, Попов, Стаховичларга нисбатан бошимдан кечирганимга караганда юз марта азоблироқдир. Сен таклиф қилаётган бешинчи йўл буларнинг хаммасига ўткинчи нарсалар деб қараш ва сен айтганингдек, бирон гап бўлган бўлса, хаммаси жойига тушиб кетишини кутишдан иборат. Бу бешинчи йўлни мен синаб кўрдим ва азоб чекишимга сабаб бўлаётган омиллар бутунлай йўқолмасдан туриб, бу огир йўллардан кутула олмаслигимга каттик ишонч ҳосил килдим...

С.А.ТОЛСТОЙГА

8 июль. Ясная Поляна.

Кимматли Соня,

Кўпдан бери хаётим билан эътиқодим ўртасидаги номутаносиблик мени азоблаб келади. Сени ўзим ўргатган яшаш тарзи ва одатларингни ўзгартиришга мажбур кила олмайман, шу пайтгача сени ташлаб кетишга ҳам журъатим етмади, кичкина болаларни, гарчи уларга таъсирим камлигини билсам-да, кўзим киймайди. 16 йил мобайнида баъзан курашиб ва сенинг Кашингга тегиб, баъзан мени куршаган мухит таъсирида турли васваса хаёлларга берилиб яшаганим сингари хаёт кечиришим сенга малол келади, энди мен бунга токат килолмайман ва кўпдан ўйлаб юрган режамни амалга оширишга — кетишга қарор қилдим, биринчидан, қариб-картайиб бораётганлигим сабабли умр ўтказишим тобора кийинлашиб, ёлғизликни кўпроқ кўмсайдиган бўлиб қолдим ва иккинчидан, болалар улгайди, энди уйда уларга таъсир кўрсатишимга ҳожат йўқ, ҳаммагизни ўзига яраша кизикадиган нарсангиз бор, шунинг учун менинг йўқлигим сизларга деярли сезилмайди.

...Агар буни очикчасига қилай десам, илтимослар, бахслар, шикоятлар кўпайиб кетиб, кўнглим бўшашади ва аҳдимдан қайтиб қолишим мумкин, ниятимни эса амалга оширишим муқаррар. Шунинг учун ҳатти-ҳаракатларим дилингизга азият етказса, марҳамат кўрсатиб мени кечирасизлар, энг муҳими, сен Соня, ўз хоҳшинг билан кетишимга рухсат бер ва мени қидирма, қаргама, қоралаб ўтирма.

Ҳузурингдан қетганим сендан кўнглим қолгани учун эмас. Биламанки, сен айнан менга ўхшаб, кўриш ва ҳис қилишга қодир эмассан, ҳа, шунинг учун ҳам турмуш тарзингни ўзгартириб, ўзинг англамаган мавҳум нарсалар учун хаётингни қурбон қилишга қурбинг етмайди. Шу туфайли мен сени қоралай олмайман, аксинча биргаликда ўтган 35 йиллик умримизни биринчи ярмида сен ўз табиатингга мос оналарча фидойилик кўрсатиб, бутун қуч-қувватингни сарфлаганингни миннатдорчилик ва муҳаббат билан эслайман. Сен фидокорлик билан менга ва дунёга оналик муҳаббатини бақишладинг, бунинг учун сени қадрламаслик кўрнамақлик бўлади. Аммо хаётимизнинг кейинги даврида, 15 йил ичида биз бегоналашиб қетдик. Бунга ўзимни айбдор деб билмайман, сабаби мен ўзимни ёки одамларни ўйлаб эмас, балки бошқача яшай олмаганим туфайли ўзгардим. Бу масалада менга ҳамдард бўлолмаганинг учун сени айбламайман, аксинча менга бағишлаган меҳринг учун миннатдорлик билдираман ва ҳамиша муҳаббат билан ёдда тутаман. Алвидо, қадирли Соня.

Сени севгучи
Лев Толстой

Мазкур мактуб Толстойнинг хотинига берилмасдан кабинетдаги креслолардан бирининг копламаси тагига яшириб қўйилган. 1901—1902 йиллардаги огир касаллик пайтида у Мария Львовнадан хатни олишни илтимос қилиб, конверт устига: “Таржимаи холимга доир бу лавха кимнидир кизиктирса, вафотимдан эллик йил ўтгандан кейин очилсин”, — деб ёздирган. 1907 йил май ойида Толстой хатни сўраб олиб ўз қўли билан: “Мен томонимдан махсус буйруқ бўлмаса, вафотимдан кейин Софья Андреевнага берилсин”, — деб ёзиб қўйган ва куёви Н.Л.Оболенскийга берган. У мархумнинг топширигини бажарган.

Д.П.МАКОВИЦКИЙГА

17 декабрь. Москва.

Кадрли дўстим Душан,

Хатни жўнатиб юборганингиз ва энг мухими, ҳамма одамлар ардоқлаб севадиган яхши одам бўлганингиз учун сизга чексиз миннатдорчилик билдираман. Мен “Санъат нима?”ни тамомладим, “Фалсафа масалалари” журнаliga бердим ва бўлиб-бўлиб чиқаришига розилигимни билдирдим...

Унинг бу ерда босилиши инглизча нашрига халакит бермайди деб умид қиламан. Мен уларга хат ёздим ва телеграмма жўнатдим, аммо халигача жавоб олмадим.

Карпентерга ёзиладиган сўзбошига келганда, у мен учун кўп нокулайликлар тугдирди. Бунга сиз ҳам гайри ихтиёрсиз сабабчи бўлдингиз. Хотиним Гуревичга нисбатан ҳеч қандай сабабсиз, галати бир нафрат билан муносабатда бўлади, уни мендан беҳуда кизганади. Бу ахвол улар “Хўжайин ва хизматкор”ни босиб чиқаргандан бери давом этиб келади. Мен буларнинг ҳаммаси ўтиб кетади деб ўйлаган эдим, сўзбоши бунчалик галвага сабаб бўлишини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим ва бу ҳақда унга ўзим айтишга шайланиб юргандим. Сиз юрган хабар унга дахшатли даражада таъсир кўрсатди, мен огир кунларни бошдан кечирдим ва “Шимол хабарномаси”дан маколани қайтиб олишимга ҳамда сўзбошини босиб чиқаришдан бутунлай воз кечишимга тўғри келади. Шунинг учун уни сизга юбормайман...

Сизни оғаларча қучиб,
Л.Толстой.

1898 йил

Л.Л. ва Д.Ф.ТОЛСТОЙЛАРГА

20 январь, Москва

Азизларим Дора ва Лёва, мен сизларни жуда кўп ўйлайман ва буни сизларга билдириб қўйишни хоҳлайман. Доранинг саломатлиги яхшими? Оилавий ҳаётингиз қандай ўтмоқда? Машгулотларинг-чи? Чамаси, яхши бўлса керак? Биздаги шахарга ҳос гала-говурлар жонга тегди. Тоза қор ва тиник ҳаво қўйнида бўлишни доим қўмсаб юраман. Биз ахил яшайпмиз. Таня Петербургга кетди...(3)

“Вестник Европа” учун раҳмат. Боборикин ўта зийрак.(4) У таҳсинга сазовор. Мен эса Гейнени қайта ўқияпман...

М.Л.ОБОЛЕНСКИЙГА

13 февраль. Москва.

Азизим Маша, мендан бошқа ҳамма сени унутди. Тинимсиз сени ўйлайман, ёнимда йўқлигинг доим билиниб туради... Фақат ўзингга яхши қара, мабодо касалланиб қолсанг, тантикланиб кетма, ҳеч қимга аччиқ қилма, аксинча, бемор бўлганинг учун ўзингни айбла. Танянинг Петербургдаги саргузаштлари мана бундай бўлди: самаралик молоканлар(5) ҳузурига келган пайтда, у уйга қайтиши лозим эди. Мен унга телеграмма жўнатиб, яна бир оз қолишга даъват этдим. Телеграммани олгач, у Победоносцев(6)нинг ҳузурига боришга қарор қилади. Телефонда гаплашади, у эртага соат 11 да қабул қилишини айтади. Таня эрталаб қабулга отланган пайтда молоканлар мен подшоҳдан мадад сўраб ёзган хатни унга етказишади. Таня бу мактубни олиб Победоносцев ҳузурига боради. Уни шу захотиёқ қабулига киритишади. Таня максadini айтади ва подшоҳга ёзилган илтимосномани ўқиб беради. У: “Дар ҳақиқат Архиерей хаддидан ошиб кетибди. 16 нафар болани тортиб олган экан. Мен ҳозирок болалар қайтарилсин деб губернаторга хат ёзаман”, — дейди. Столга ўтиб: “Исмлари нима?” — деб сўрайди. Таня: “Мен билмайман аниқлаб келаман”, — деб жавоб бериб, кетишга чоғланади. Шунда у: “Қимлигингизни айтмадингиз-ку”, — дейди, Таня: “Татьяна Львовна” деса, у: “Левнинг кизи, демак, сиз машҳур Татьяна экансиз-да”, — деб хайратга тушади. Таня эса машҳурлигимни билмас эканман, деб ўрнидан туради. Победоносцев у билан бирга келган молоканларга болаларни қайтаришга ваъда қилади ва бу ҳақда ёзиб ҳам беради (7). Таня бу хатни муҳим ҳужжат сифатида сақлаб қўйган. Болалар қайтарилгани ҳақида ҳалигача хабар топмадим...(8)

С.А.СТАХОВИЧГА

11 март Москва.

Кимматли Софья Александровна.

Машъум катл (9) тафсилотларини хозир эслай олмаяпман. Чамаси Тубецкийнинг кайдлари (унинг мактублари)(10) бор эди. Ишончли маълумотлар декабристларнинг ёзишмаларида эмас, замондошлари ва турли генералларнинг асарларида мавжуд. Стасов кўп нарсаларни билса керак. Бестужев билан Муравьёвнинг яқинлиги хақида мен Матв. И.В.Муравьёв— Апостол хикоялари оркали хабар топанман. Бестужевнинг шахси ва ташки киёфаси хақида Петербургда яшайдиган жияни, курул заводининг директори Василий Николаевичдан маълумот олиш мумкин...

Л.Толстой.

1909 йил

В.Г.ЧЕРТКОВГА

31 август. Ясная Поляна.

Перно жўнаб кетганидан фойдаланиб бир-икки огиз сўз — айнан бир-икки огиз сўз ёзгим келди, сабаби ҳар куни олдингизга боришга имкон излайман. Бу икки-уч кундан кейин амалга ошса керак. Менга алоқадор одамларни ташвишга қўйишни хохламайман. Ўз ахволимни мenden кўра минг марта ёмонроқ ахволдаги одамлар билан киёслаб қўриб, ўзимдан уялиб кетаман. Кеча каттик бетоб эдим. Шу ахволда Перно (11) билан учрашдим. Хозир ҳар доимги ҳолатимдан. Шу кунлар ичида — беш кундан бери жиддий иш қилганим йўқ. Турли-туман режалар кўп — кўп нарсалар айтгим келади, аммо қувватим кам, бу ҳол халакит бермайди-ку, аммо ўз хоҳишимга ҳам қўймайди. Саша ёзув-чизувлар ва бошқа ишларимда яхши ёрдам беради.

Кўпинча баъзи қарияларга, айниқса маълум йилларда сахрога чиқиб кетадиган буддавийларга хавасим келади.

Бу ерга Буланже келди, уни кўрганимдан хурсанд бўлдим. У Конфуций(12) хақида китоб тайёрламокда. Мен Мухаммад(13)дан ташқари Лаотзе(14)нинг хикматларини ҳам кичик мукаддима билан нашрга тайёрладим. Биз Иван Иванович билан биргаликда барча донишманд рухонийлар хақида кичик китобчалар тайёрламокчимиз...

1910 йил

С.А.ТОЛСТОЙГА

28 октябрь. Ясная Поляна.

Жўнаб кетишим сени кайгуга солади (15). Бунинг учун ачинаман, аммо тўғри тушун ва гапимга ишон, мен бошка йўл топа олмадим. Менинг уйдаги ахволим чидаб бўлмайдиган даражага етди. Буларнинг хаммасидан ташкари, мен бундан кейин шу пайтгача яшаб келганимга ўхшаб хашамат ичида яшай олмайман, одатда менинг ёшимдаги қариялар қиладиган ишга қўл урдим, улар дунё ишларига қўл силкиб, умрининг охири кунларини ёлғизлик ва сокинликда ўтказадилар.

Мархамат қилиб, буни тўғри тушун ва қаерда эканимни билганингдан кейин ҳам мени излаб борма. Сенинг шундай ташрифинг ҳар иккимизга ҳам зарар етказиб, ахволимизни оғирлаштиради холос, аммо қароримни асло ўзгартирмайди. Мен билан 48 йил ҳалол яшаганинг учун сендан миннатдорман ва сенинг олдинда гуноҳларим бўлса, хаммасини кечиришингни илтимос қиламан, шу билан бирга, менинг олдимда биронта гуноҳинг бўлса, уларни чин дилдан кечираман. Менинг кетишим туфайли вужудга келадиган янги шароитга қўниқшингни маслаҳат бераман, бунинг учун мен ҳақимда ёмон ҳаёлларга бориб ўтирма. Менга биронта гапинг бўлса, Сашага айт, у қаердалигимни билади ва дарҳол менга етказди; аммо қаерда эканлигимни айта олмайди, чунки буни ҳеч кимга билдирмаслик ҳақида онт ичган (16).

Лев Толстой

А.Л.ТОЛСТОЙГА

28 октябрь тонги, соат 6. Шчекино.

Яхши етиб келдик. Чамаси, Оптинага борамиз (17). Хатларни ўқи. Чертковга айтиб қўй, агар бир ҳафта ичида 4-числогача мен фикримни ўзгартирмасам, газеталарга эълон бераверсин (18). Азизам, мархамат қилиб, мен қаерда эканлигимни билганингдан кейин, уни яқинда билиб оласан, — жўнаб кетишимни қандай қабул қилишгани ва бошка ҳамма ходисалардан хабар бериб тур — қанча батафсил бўлса, шунча яхши (19).

А.Л.ТОЛСТОЙГА

28 октябрь. Козельск.

Менга русча, сиёҳ ва ўқиётган китобларимни: Монтень, Николаев (20), Достоевскийнинг 2-жилди (21), Мопассаннинг “Хаёт” романларини бериб юбор ёки ўзинг олиб кел.

Барча хатларни ўқи ва муҳимларини менга: Подборка (22). Шамардинога жўнатиб тур...

-
1. 16 майда ёзилган мактуб.
 2. С.И.Танеевнинг якин дўсти Маслова.
 3. Т.Л.Толстая 18-29 январда “Посредник” нашриётига алоқадор ишлар билан шугулланиш ҳамда ўзи тайёрлаган француз суратлари альбомини “тарғиб қилиш” учун Петербургга борган эди.
 4. Толстой юборган журналда П.Д.Боборикининг “Тортишув” хикояси босилган эди.
 5. 1897 йил апрел ойида молоканлар (XVIII асрда пайдо бўлган мазҳаб, улар черковни ва диний расм-русумларни тан олмаганлар) мазҳабига мансуб дехконларнинг болалари полициячилар томонидан тортиб олиниб, православ дини руҳидан тарбияланишлари учун мажбуран монастирга жойлаштирилган эди. Толстой ёрдам сўраб келган дехконлар қисматини енгиллаштириш учун астойдил ҳаракат қилган. У икки марта Николай II га хат ёзган, матбуот орқали бошқа давлат арбобларига мурожаат этган.
 6. Победоносцев К.П. (1827—1907) — ҳуқуқшунос, 1880—1905 йилларда синод обер-прокурори.
 7. Т.Л.Толстая ўз кундалигида Победоносцев қабулидаги тафсилотлар ҳақида батафсил ёзган.
 8. Самаралик малоканлар 23 февралда барча болалар қайтарилганини Толстойга билдирганлар.
 9. Репиннинг илтимосига мувофиқ 8 марта Стахович ёзган хатга жавоб. 1898 йилнинг январида Москвада бўлган Репин Толстойдан расм чизиш учун бирон сюжет айтиб беришни сўрайди. 4 февралда Т.Л.Толстая кундалигига ёзган эди: Кеча дадам қалласига бир сюжет келиб қолганини айтди... Бу декабристларни дор остига олиб боришга боғлиқ. Навнихол Бестужев Рюмин Муравьев Апостолнинг гоёларидан кўра шахсини кўпроқ ёқтириб қолган ва ундан бир дақиқа ҳам ажралмасди. У қатл олдидан иродасизлик қилиб, йиглаб юборади, Муравьев уни қучоқлаб олади ва дор тагига шундай борадилар. Толстой хикоя қилган бу сюжетни Стахович Репинга сўзлаб беради. Шу аснода декабристлар ҳақида ҳамда қатл тафсилотлари ёзилган маълумотларни аниқлаш эҳтиёжи тугилган эди.
 10. С.П.Трубецкий. “Мактублар”. Толстойнинг қутубхонасида мактубларнинг биринчи наши сакланади.
 11. Перно Александр Яковлевич (1878—1916) —кимлигини аниқлаб бўлмади.
 12. “Конфуций — хитой донишманди. Хаёти ва ижоди”. 1910 йилда Толстой таҳрири остида “Посредник”да нашр этилган.
 13. Мухаммаднинг Куръонга қирмаган ҳадислари. Толстой томонидан танлаб олинган.

“Посредник”, 1910.

14. “Хитой файласуфи Лао-Тзенинг хикматлари”. Толстой нашрга тайёрлаган ва сўзбоши ёзган. “Посредник”, М., 1910.

15. Толстойнинг жўнаб кетганидан хабар топган Софья Андреевна жонига касд килишга уринади.

16. Толстой эрталаб соат 7 дан 55 дакика ўтганда уйдан чикиб, поездда Шамардинога — синглиси.М.Н.Толстаянига йўл олган эди.

17. Оптиная Введенский хилватхонаси — эркаклар монастири. Толстой бу ерда 1877, 1881, 1890 йилларда бўлган эди.

18. Адиб 1881 йилдан кейин ёзган барча асарларидан фойдаланиш ҳукукини халқ ихтиёрига беришга қарор қилган эди.

19. 29 октябрда Оптин хилватхонасига А.П.Сергиенко келиб Чертков ва А.Л.Толстойнинг мактубларини топширади. Мактубларда Толстой жўнаб кетгандан кейин Софья Андреевна ўзини қандай тутганини баён қилинган.

20. П.П.Николаевнинг Оламни яратган худо хақида тушунча Женева, 1910 асари.

21. “Ака-ука Карамазовлар” романи.

22. Калуга губерниясидаги почта бўлими.

1895 йил

3 январь. Никольское Олсуфьевларникида (1). Мўлжалланганидек 1-да йўлга чиқдик. Мен сўнгги дакикагача “Хўжайин ва хизматкор” устида ишладим. Бадий жихатдан эпаккага келди, аммо мазмуни ҳамон заиф. Фотосуратга боглик воқеа жуда мунгли. Хаммаси камситилган (2). Мен чертковга хат ёздим. Йўлга чиқишдан олдим тобим йўқ эди, тузалмай, дармонга кирмай туриб жўнаган эдик. Яхши етиб келдик. Кейинги кунда ва ҳозир ҳам ҳеч қандай иш қилмадим — факат ўқидим, сайрга чиқдим, ухладим...

6 январь. Никольское. Батамом соғайдим, кеча ва бугун яна “Катехизис”ни ишлай бошладим. Мавзу ўзига тортади, қўнгилга яқин, аммо муносиб шакл тополмаяпман ва ўзимдан норозиман. Учинчи куни кечкурун ўзим ёзган хикояни ўқидим (3). Яхши эмас. Биронта ҳам ҳаракат қўринмайди. Ҳозир нима қилишни биламан...

29 январь. Москва. Уч хафтадан кўп бўлдики, ёзаман. Олсуфьевларникида яхши яшадим. Кўпрок хикоя билан банд бўлдим. Корректураси чикканига карамай, хали тамомлаганим йўк. Мени ёмон ахволга солиб кўядиган бир ходиса юз берди — бу подшоҳнинг кескин нутки (4). Шаховский ўтказган йигинда катнашдим. Бекорга борган эканман. Хаммаси ахмоқлик, бу ташкилот айрим одамларнинг шахсий иродасини фалаж қилиб кўяди. Уни ҳам корректурасини тузатдим. Яхши хатлар (5) ҳамда “Ватанпарварлик ва насронийлик” мақоласини олдим. Нималарнидир кораладим, ҳозир вақтим зик, кечкурун ёзишга ҳаракат қиламан.

7 февраль. Москва. Шу куни кечкурун ёзишга улгуролмадим. Бир хафтадан бери шу ахвол. Бу вақт ичида Дрожиннинг таржимаи холига қичкина сўзбоши ёздим (6) ва хикоя устидаги ишни давом эттирдим. Омадсиз хикоя. У кеча Сонянинг даргазаб бўлиб, шиддатли бўрон кўзгашига сабаб бўлди. У соғлом эмас, мадордан қолган, ёкимтой Ванечка қасаллангандан бери ҳаловатини йўқотган, менинг ҳам тобим қелишмаяпти...

18 март. Тонг. Беш кун ўтди. Ҳеч нарса қилмадим. Эрталаблари “Катехизис” устида ўйладим. Бир марта “Сергей ота”га уриниб кўрдим, яхши чикмади. Маша Ильяларникига кетди. Соня оғир қалб изтироблари билан янги ҳаётга қадам қўйди. Унга ўзинг мадад бер, танграм. Шу кунлар ичида бошим оғрияпти, жуда мадордан қолганман. Кечкурунлари одамлар кўп қелишади. Улар билан суҳбатлашиб ўтириш менга оғирлик қилади.

Ёзувчилик, айниқса бадиий ижод, мен учун тўғридан-тўғри маънавий зарар етказади. Мен “Хўжайин ва хизматкор”ни ёзаётган пайтимда шухратпарастлик майлига берилган эдим. Ҳозирги мактовлар ва муваффақият буларнинг ҳаммаси бетайин иш эканини яхши кўрсатиб берди. Ҳозир мен маънавий жаҳатдан бир қадар уйғонгандайман. Бу уйғониш бундан икки кун аввал юз берди...

27 март, Москва. ... Кеча Лесковнинг “Васият”и (7) ҳақида ўйлаб қолдим ва ўзим ҳам шундай нарса ёзишим кераклигини ҳис қилдим. Бунга хали эрта деб уни орқага суриб қелаяпман, холбуки жуда яқин қолди. Бу шунинг учун ҳам яхши ва зарурки, у яқин кишиларни мурдага қандай муносабатда бўлиши ҳақидаги ташвишлар ҳамда иққиланишлардан ҳалос қилади, айти замонда тобутдан чиккан товушни яхши эшитадилар. Яқинларига айтиладиган гаплар бўлса, дастлабки дақиқаларда билдириб қўйган яхши.

Менинг васиятим тахминан қуйидагича бўлади. Ҳозирча бошқасини ёзганим йўк, у асосан шундай:

1) Мени вафот этган жойимда — энг гариб қабристонга, агар шаҳарда бўлса, энг арзон

тобутда, энг кашшок одамлар каби дафн килишингизни сўрайман. Гуллар, гулчамбарлар керак эмас, нутклар сўзлашга хожат йўк. Иложи бўлса, рухонийларсиз, жанозасиз кабрга кўйинглар. Мабодо бу дафн этувчилар учун нокулайлик тугдирса, хамма катори жаноза ўкилса хам майли, аммо у арзон ва дабдабасиз бўлсин.

2) Вафотим хакида газеталарда ёзилмасин ва некрологлар эълон килинмасин.

3) Когозларимни кўздан кечириш ва саралаш учун хотинимга, В.Г.Чертковга, Страховга (кизларим Таня ва Машага) берилсин (кераксизларини ўзим йўк килганман кизларим овора бўлиб юришмасин). ўгилларимга бу вазифани топширмаганимга сабаб — уларни яхши кўрмаганимдан эмас (худога шукур, айникса мен сўнгги пайтларда уларни жуда яхши кўриб колдим), улар хам мени яхши кўришларини биламан, аммо улар мени банд этган ўй-хаёлларни етарли даражада билишмайди, уларнинг кандай пайдо бўлиб, кандай шаклланганини кузатган эмаслар, бу ҳақда ўз фикрлари, карашлари бўлишига шубҳа йўк, шу туфайли улар кераксиз нарсаларни олиб қолиб, сакланиши зарурларини йўк килиб юборишлари мумкин. Бўйдоклик даврида ёзган кундаликларимдан энг зарур жойларини олиб қолиб, бошқаларини йўк килишларингизни илтимос киламан, айти шу тарзда оилавий ҳаётим давомида ёзган кундаликларимдан хам, улар эълон килинса, кимларгадир малоллик етказадиган ўринларини йўқотиш зарур. Чертков мен ҳаётлигимдаёқ бу ишни бажаришга ваъда берган. Унинг менга нисбатан улкан мухаббатини вақтида қадрлай олмадим, юксак маънавий фазилатлар соҳиби бўлган бу инсон юқоридаги вазифани виждонан адо этишига ишонаман...

Умуман олганда, кундаликларимни шундай колдирса хам бўлади. Ҳеч бўлмаганда, улар ёшлигимдаги ярамас, бемаъни ишларимдан ташқари оз бўлса-да худо ярлакаган одам бўлганимни ва жилла курса кексайган йилларимни кўрсатишга хизмат килади.

Бошқа когозларимни саралаб олиб, хаммасини эмас, одамларга нафи тегадиганларини нашр этишни илтимос киламан...

4) Асарларимни нашр этиш ҳуқуқи аввалгидек қолади: уларнинг ўз жилди ва алифбени жамоатчиликка тақдим қилиш, яъни муаллифлик ҳуқуқидан воз кечишни меросхўрларимдан илтимос киламан. Бу факат илтимос, васият эмас. Бажарсаларинг яхши. Бу сизлар учун хам яхши бўлади, бажармасаларинг — ўзларинг биласизлар. Демак, шундай қилишни хохламайсизлар. Сўнгги ўн йиллар ичида асарларимнинг сотилиши — мен учун ҳаётимдаги энг оқир ишга айланди.

5) Яна энг асосийси, сизлардан яқин ва узок қариндошлардан сўрайманки, мени макташга зўр берманглар (мен шундай қилишларингизни биламан, ҳаётим давомида бу жуда нўнок тарзда амалга оширилди, агар асарларимни тарғиб қилмоқчи бўлсангиз

улар орасида худонинг хохиши билан адо этилган ва мен хаётим давомида амал килиб келган ўринларга ургу беринглар. Худонинг иродасини таргиб этаётганимни калбдан хис килган дакикаларим кўп бўлган. Баъзан манфурлик килиб, ўз хохиш истакларимга кул бўлган кезларимда ўзимдаги жаҳолат туфайли ана шу хаёт нури хиралашди, аммо бу хакикат нури вужудимни доим ёритиб турди, бу умримдаги энг бахтиёр дамларимдир...

5 август, Ясная Поляна. Бир ой деярли ёзмадим. Ой яхши ўтди. Далада озгина меҳнат килдим. Сули ўрдим. Коневский устида кўп ишладим. Кимирляпти. Бу вақт ичида Киднинг “Social Evolutsion”ини (8) ва ўзим хакимда “Wahrheit”да(9)ги мақола ва хоказоларни ўқидим. ўзинг хакидагиларни ўқиганда бутун дунё факат сен килаётган ишлар билан шугулланаётгандек туюлади, аммо бу нотўғри Хилковнинг духобор таъкиб килинадиган хакидаги мактуби келди. Мен инглиз газетасига мақола ёзиб жўнатдим. Хозир таржима килинмоқда...

...Колпнеда бўронда қолиб кетдим. Мужикларнинг уйида хордик олдим. Улар бой экан, кечки овқат келтиришди: картошка, нон, бодринг иштаха билан ейилди. Рахитга чалинган болалар, огир меҳнат чакиб ташлаган эркаклар, чойшабсиз ўрин-тўшак, пашшалар, ифлослик. Энг ёмони ,маънавий хотиржамликка ишонмаслик. Келажакдаги хаётини ўйламаслик, Исо Масих сингари яшаш мумкинлигини тан олмасликдир...

-
1. Толстой 1-18 январда А.В. ва А.М.Олсуфьевларнинг Москва губернаси. Никольское — Горушкидаги меҳмондорчиликда бўлган эди.
 2. Толстой дўстлари билан тушган суратларни хотини негативлари билан йўқ килган эди.
 3. “Хўжайин ва хизматкор” хикояси.
 4. Николай II земство хайъати аъзолари хузурида кескин нутк сўзлаб, земствонинг ички бошқарув ишларида катнашиш хакидаги гапларни “самарасиз орзулар” деб баҳолаган эди. Бундан даргазаб бўлган либерал зиёлилар Д.И.Шаховский бошчилигида мажлис ўтказишади, Толстой ҳам унга катнашган эди. У подшоҳнинг кескин нуткидан норозилигини “Беъмани орзулар” мақоласида баён қилади.
 5. Фин ёзувчиси Арвид Эрнефельт, Н.Н.Страхов, Г.Фаст ва бошқалардан келган хатлар.
 6. Е.И.Поповнинг “Евдоким Никитич Дрожиннинг хаёти ва ўлими” асарига сўнгги сўз.
 7. Н.С.Лесков 1895 йил 21 февраль кечаси оламдан ўтган.У “Менинг сўнгги илтимосим” деб номланган сўнгги мактубида “энг кашшок одамлар” мақомида дафн этишларини илтимос қилган эди.
 8. Инглиз идеалист файласуфи Бенжамен Киднинг “Ижтимоий эволюция” китоби. Лондон, 1894 йил.
 9. Немис журнали “Wahrheit” (1895 йил, 31-36-42-сонлар)да Толстойнинг дикит маърифат таълимоти хакидаги мақолалар эълон қилинган эди, (1895йил

31-36-42-сонлар).

1908 йил 2 июль. Ясная Поляна.

Ўзим учун махфий кундалик тутишга киришдим. Агар килаётган ишларимдан кўнгиллар бахра олаётганини англаб етганимда, агар оламини калбга жойлаб яшаш мумкин бўлмаганда, хаётим жуда огир кечарди. Мен хакимда кимдир у хашамат ичида умр ўтказди, ҳеч кимни йўлатмайдиган коравуллари бор, хохласа дехконларини камокхонага ўтказиб кўяди, христианлик удумларини номига бажариб, хўжа кўрсинга гапириб юради, беш тийин садака беради, ярамас ишларини килиб кўйиб, хотининг оркасига яшириниб олган деб гап таркатса — уни аблах деб айблашга ҳаддим сигмайди! Инсон зотиға хос бўлган шон-шухрат туйғусидан халос бўлиб, факат калб учун яшамоққа шунинг ўзи кифоя килади.

Василий Морозовнинг хикоясини таҳрир килдим (1). Кўнглим азоб-укубатга тўла. Бу дилимга халоват беришини биламан, аммо бари бир огир.

Ўз-ўзимдан сўрайман менга нима керак? Факат кочиб кутулиш. Каерга? Худога. Ўлимга. Ўзимга азоб бериб, ўлим тилайман.

Мана шу мулоҳазаларни ёзганимдан кейин Чертков мени суратга туширди (2) ва окибатда англаб бўлмайдиган, кўпол, вахший томоша бўлиб ўтди. Индамай юраверганим яхши иш бўлаяптими ёки Буланже(3)га ўхшаб кочиб кетиб, яширинганим маъкулми, деган фикр миямга келади...

Ўзинг мадад бер, тангрим, мадад бер, мадад бер!!! Ўлиб кутулишдан бошқа яхши йўл йўқ.

3 июль. Ич-этимни еб, ўзим билан курашяпман, аммо ёмон курашяпман. Бу ердаги — Ясная Полянадаги хаётим бутунлай захарланган. Каерга борсам — уят ва шармандалик. Гох камокхонадаги грумондлик мужиклар, гох коровуллар, гох қария В.Суворов: “Гуноҳ, граф, ох, гуноҳ, графиня хафа бўлди”, дейишади. Ўйламасдан солинган йўл сабабли

шундай бўлаяптими? (4) Огир, билолмайман, кайфиятим шунинг учун ёмон ёки хаёт дахшатлари туфайлими О, менга мадад бер, менинг сийратимга мадад бер...

4 июль. Ахвол сал яхшиланди, аммо хамон огир. Саша билан яхши гаплашдик. Жуда галати холат — эркакларга отасининг акли, онасининг феъл-атвори ўтади ва аксинча.

6 июль. Булар дахшатли тақдир синовларими ёки ишқпарастлик учун берилган жазоми? Дахшатли даражадаги огир жазо. Хозиргина Чертков у билан бўлиб ўтган суҳбатни айтиб берди: “У дабдабали хаёт кечиради, яна буларни ортикча хашамат деб хисоблайди”. Мен эса, ўзимни курбон килаяпман... ва х.к. Менга мадад бер, раббим. Яна кетишни хохлаяпман. Аммо журъат килолмайман. Воз кечолмайман ҳам. Энг мухими: кетсам ўзим учун кетаман. Агар колсам, бошқаларни деб колган бўламан, буни яхши биламан. Факат худодан мадад сўраш керак. Энди шундай киламан.

7 июль. Кечаги кун жуда азоб билан ўтди. Пулларни тахлаб кандай кетишимни тасаввур килиб кўрдим. Унга очик кўнгил билан карай олмайман. Хозир ахвол сал ўзгарди...

Хамма менинг таржимаи холимни ёзиш билан овора. Уларда ўсмирликдаги киликларим хакида ҳеч нарса дейилмайди. 13-14 ёшдан то 15-16 ёшгача (бошка оилаларда ахлокий бузилиш неча ёшдан бошлангани билмайман) жинсий майилларимни ҳамда дехкон кизи Аксинья билан алоқаларимни – у хозир тирик – ҳеч ким билмайди. Кейин уйланиш, хотинимга бирон марта хиёнат килмасам-да, мухаббат масаласида унга жинояткорона лоқайдлигим... Булар жуда мухим, ўзим бу илатларимни англаб етганман, улар бошқаларга ибрат бўлиши жихатидан ҳам мухим.

9 июль. Унга хат ёзишни ўйлаяпман. Худога шукур, ёмон ниятим йўк. Факат бир нарса: мен яшаётган мухитдаги тасаввурга сигмайдиган телбаларча ортикча хашаматлар ва аслида йўк кашшокликдан шикоятлар.

Буларнинг хаммаси ёмондан-ёмон, огирдан-огир тарзда давом этмокда. Уларни унутолмайман, кўришга токатим йўк.

18 июль. Ёмон ўйлардан кутулдим. Кўнглим ёришди. Кеча иккита кочкин денгизчи келди (5). Пул бердим, дуо килдим. Яхши ўйлаяпман. Кўнглим кувончи — Саша тўйдан кайтиб келди. Уни жудаям яхши кўраман. Оёгим огрийди. Хамма нарсага бефарк карайман.

-
1. Толстой яснополяналик дехкон В.С.Морозовнинг “Бир огиз сўз” хикоясини кайта ишлаб, сўз боши ёзиб берган эди.
 2. В.Г. Чертков англялик фотограф Томас Тапселни олиб келиб, Толстойни суратга туширган эди. Чертковнинг бу иши Софья Андреевнада норозилик уйготади.
 3. П.А.Буланже давлат пуллари киморга ютказиб қўйиб, Кавказга кочиб кетган ва жонига касд килганди, деб гап таркатган эди.
 4. Ясная Полянага олиб борадиган янги йўл дехконларнинг манфаатига зарар етказган эди.
 5. Қўзғолон қўтарган “Потёмкин” броненосецидаги матрослардан бўлса керак.